

- 12 РДІА. – Ф. 196. – Оп. 439. – Спр. 659. – Арк. 51.
13 Красносельцев Н. Ф. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский... – С. 24.
14 Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. – С. 68-69.
15 Кравченко А. День смертный: об архиепископе Херсонском и Одесском Никаноре...
16 Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиепископ Херсонский и Одесский). - 2-е изд. – СПб.; Одесса: тип. Штаба Одесск. воен. округа, 1884-1891. - Т. 3. С. 69, 74.
17 ДАОО. – Ф. 196. – Оп. 1. – Спр. 46, 51, 60-63.
18 Милянковский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии... – С. ХG – ХGI.
19 Беседы и поучения. – Т. 3. – С. 242-267.
20 Поучение преосвященного Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского на молебствии 14 сентября 1889 г., в день празднования столетия завоевания турецкой крепости Хаджибея, переименованного потом в Одессу // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 19. – С. 553-556.
21 Воззвание перед сбором добровольных пожертвований в пользу церковно-приходских школ Херсонской епархии / Никанор (архиепископ Херсонский и Одесский) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1887. – 1 мая (№ 9). – С. 378, 381.
22 Беседы и поучения. – Т. 3. – С. 318-321.

SUMMARY

Nataliya Dianova

EDUCATIONAL ACTIVITY OF THE ARCHBISHOP ODESSA AND KHERSON
NIKONOR (BROKOVICH)

In article the basic directions of educational activity of archbishop Nikonor were analyzed. It is considered its scientific and a religious heritage. It is contribution to Orthodoxy development was shown.

Key words: archbishop Nikonor, church, Kherson diocese, orthodox, science, education, the sermon, morality.

Любов Заєць,

здобувач кафедри

документознавства і музейної справи

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ВИВЧЕННЯ ОРЕСТОМ ЛЕВИЦЬКИМ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (за матеріалами публікацій вченого у періодиці)

Характеризується зміст публікацій видатного українського історика, археографа, белетриста останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Ореста Левицького, що були вміщені у періодичних виданнях тогочасних історичних науково-громадських товариств і стосувалися історії релігії та Церкви на Правобережній Україні, зокрема на Волині.

Ключові слова: *О. Левицький, релігія, Церква, Правобережна Україна, періодика, публікації.*

Вивчення історії України, у т. ч. окремих її регіонів, неможливе без дослідження релігійно-церковного життя, яке становить невід'ємну складову минушини української нації, акумулює в собі вагому частку історичних процесів, надає її історії самобутності й неповторності.

Визначним дослідником релігії, вітчизняної церковної історії в останній третині XIX – на початку XX ст. був Орест Левицький (1848–1922) – блискучий історик, археограф, пам'яткознавець, белетрист, громадський діяч. Аналізом наукового доробку О. Левицького займалися В. Сарбей та Л. Г. Москвич¹. Про його участь у діяльності науково-громадських товариств, пошуках та вивченні пам'яток церковної старовини, окремі наукові розвідки на релігійно-церковну тематику йдеться у роботах Л. Баженова², С. Гаврилюк³, І. Коробчук⁴. Однак праці про життя і діяльність О. Левицького не повною мірою відображають його внесок у вивчення релігійно-церковного життя Правобережної України, в т. ч. Волині, оприлюднення вченим власноруч віднайдених і опрацьованих матеріалів на сторінках періодики. Зокрема, тут відсутня характеристика багатьох матеріалів, опублікованих вченим у «Київській старовині» («Киевской старине»), «Читаннях в Історичному товаристві Нестора-літописця» («Историческом обществе Нестора-летописца»), «Літературно-науковому віснику», інших періодичних виданнях вітчизняних науково-громадських товариств, членом яких він був або з якими співпрацював.

Тому в статті поставлено мету, на підставі опрацювання наукового та науково-белетристичного доробку О. Левицького, зміщеного у періодичних виданнях вітчизняних науково-громадських товариств історичного профілю останньої третини XIX – початку XX ст., з'ясувати тематичну спрямованість та зміст публікацій науковця, що стосувалися історії релігії та Церкви на Правобережній Україні XVI–XVIII століть.

Ознайомлення із життєвим шляхом, науковою спадщиною О. Левицького дозволяє стверджувати, що його зацікавлення релігійно-церковною тематикою в Україні ранньомодерної доби було явищем не випадковим. До цього спричинилося те, що вчений походив зі старовинної священицької родини на Полтавщині, під час навчання у Київському університеті св. Володимира став учнем і послідовником наукових (зокрема археографічних) інтересів В. Антоновича. Особливо варто виокремити діяльність О. Левицького на посаді секретаря-діловода створеної 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, відомої як Київська археографічна комісія. Саме участь у її роботі, що мала політичний підтекст, дала змогу О. Левицькому безпосередньо займатися розшуком на теренах Правобережної України та опрацюванням матеріалів, які стосуються історії релігії та Церкви у регіоні в XVI–XVIII ст.

Означена тематика посідає важливе місце в інтелектуальній спадщині дослідника, яка налічує загалом майже 300 наукових і науково-популярних праць, статей, рецензій, відгуків, науково-публіцистичних творів⁵. О. Левицький на початках зацікавлення релігійно-церковною тематикою висвітлив біографії

окремих діячів Унійної церкви, виклав історію протестантських течій на Правобережжі, проаналізував становище Православної церкви напередодні, під час і після укладення Берестейської унії 1596 р. Подальша тематична спрямованість публікацій вченого у періодиці стосувалася характеристики церковної старовини, зокрема архітектурних сакральних пам'яток, архівних документів з релігійно-церковної проблематики, описів церков і монастирів, оцінки відповідних видань наукових осередків й окремих постатей, у т. ч. середньовічного перекладача Євангелія староукраїнською мовою В. Тяпинського та ін.

Так, у документально аргументованій розвідці О. Левицький відтворив біографії учасників Берестейської унії, якими були луцький єпископ К. Терлецький та володимирський єпископ І. Потій⁶. До постаті К. Терлецького дослідник повертається у публікації про церковні архітектурні пам'ятки Волині. Розкриваючи продажність і надуживання церковних діячів владою, він показує, що це призводило до розорення храмів і монастирів. Наприклад, «церква соборна луцька залишилася в церковних предметах спустошена» (рос. мова)⁷.

О. Левицький ґрунтовно дослідив поширення на Правобережній Україні одного з видів реформаційного руху – соцініанства, з'ясував його вплив на культурно-просвітницькі процеси. Цю тему вчений висвітлив у спеціальній статті, опублікованій у «Київській старовині»⁸.

На сторінках згаданого часопису історик високо оцінив статтю житомирського священика М. Трипольського про волинське рукописне Євангеліє XVI ст., надруковану у «Волинському історико-археологічному збірникові» («Волинском историко-археологическом сборнике»). О. Левицький підкреслив: «В усякому разі тепер, з оприлюдненням тексту Волинського Євангелія, можливе різностороннє наукове його дослідження, чим, звичайно, і не проминути скористатися вчені спеціалісти. А за поважним о. Трипольським назавжди залишиться заслуга першого відкриття вченому світові цього дорогоцінного рукопису, збереження його від загибелі, що загрожувала йому в руках неотесаних людей і, нарешті, першого його наукового опису» (рос. мова)⁹.

О. Левицький звернувся й до питання про автора перекладу XVI ст. Євангелія староукраїнською мовою¹⁰. Він вступив у дискусію з професором Київського університету св. Володимира М. Довнар-Запольським про достовірність того, що це зробив литовець В. Тяпинський. «Коли б проф. Довнар-Запольський, розшукуючи по актах Тяпинського, не обмежився тільки актами Литовськими, а звернув увагу й на акти Волинські, то він би й тут знайшов Василя Тяпинського»¹¹. О. Левицький дійшов висновку, що особа, яка переклала Євангеліє живою народною мовою, напевно, залишиться невідомою. «Може, згодом такі розшукування й дадуть більш певні наслідки, але до сього часу ще їх не маємо»¹².

Основою опублікованих вченим у періодиці статей часто ставали самостійно віднайдені та досліджені ним на теренах Правобережжя археографічні матеріали, сакральні архітектурні пам'ятки. Особливо це стосується Великої Волині. Уперше історик побував тут у 1882 р. Мета його поїздки полягала в

обстеженні давніх церков, монастирів, приватних колекцій, збірок документів у державних установах та організаціях «для витягу з давніх актів, що збереглися в архівах при різних установах, відомостей, які стосуються історії Православної церкви в Південно-Західній Русі в період XVI–XVII ст.»¹³.

Неодноразово згодом перебуваючи на Волині, О. Левицький під час пошуку археографічних пам'яток, занотовував і дані про волинські архітектурні старожитності. Тому він володів інформацією про наявність і стан збереження місцевих архітектурних, у т. ч. й сакральних, реліквій. Не випадково О. Левицькому було запропоновано ввійти до складу комісії, яка з 1886 р. розпочала обстеження та відновлення руїн Володимир-Волинського Успенського, або Мстиславського, собору. Пізніше у «Київській старовині» дослідник писав, що ця священна пам'ятка православ'я і давньоруського мистецтва, перетворена у стайню, перебувала в жахливому стані. «Сам факт побудови цього храму давньоруським князем та існування в ньому протягом 4 століть православної єпископської кафедри був відомий деяким місцевим жителям, більшість же, у тому числі деякі навіть представники православного духовенства, у простоті нецтва вірили безглузді казці, начебто цей величний храм був побудований якимось латинським біскупом» (рос. мова)¹⁴.

Саме при дослідженні Успенського собору в урочищі Стара кафедра було розкопано фундаменти невідомої до цих пір мурованої церкви доби Київської Русі. Це зумовило зацікавлення широких верств місцевого православного населення власною історією, спричинило заснування Володимир-Волинського Святоволодимирського православного церковного братства, почесним членом якого став О. Левицький. На честь 900-ліття заснування на Волині православної єпархії братство видало працю вченого про Успенський храм. О. Левицький був присутній на цьому святкуванні, про що подав замітку до «Київської старовини»¹⁵. Після початку 15 вересня 1896 р. реконструкції Успенського собору секретар Київської археографічної комісії надіслав на ім'я голови братства О. Дверницького вітальну телеграму. Зі Святоволодимирським братством О. Левицький підтримував тісні зв'язки й надалі. Є підстави вважати, що комплектування бібліотеки братства здійснювалося під безпосереднім наглядом вченого¹⁶.

Перебуваючи на Волині й вивчаючи документальні джерела, стародруки, рукописи, вчений описав історію і трагічну долю луцьких архітектурних сакральних пам'яток. Цій темі присвячена його узагальнювальна праця «Луцька старовина», опублікована у «Читаннях Історичного товариства Нестора-літописця»¹⁷. О. Левицький стверджує, що «давній Луцьк наполовину, якщо не більше, був побудований з каменю, [...] п'ять чи шість кам'яних церков, два костели та багато кам'яниць» (рос. мова)¹⁸. Історик детально охарактеризував архітектурні пам'ятки старовини Луцька XIV – середини XVII ст.: Луцький замок, синагогу, кафедральний католицький костел, вівтарну частину колишнього братського Хрестовоздвиженського храму. Розкриваючи, зокрема, особливості кафедрального католицького костелу, О. Левицький підкреслив, що споруда зводилася за рахунок добровільних пожертвувань місцевого дворянства, представників таких княжих дворів, як Вишневецькі, Чарторийські, Святополк-Четвертинські. У

кам'яних двоповерхових корпусах, що примикали до костелу, розташовувався луцький єзуїтський колегіум, заснований у 1606 р. і закритий 1781 р. «Треба віддати належне луцьким єзуїтам, створений ними храм є шедевром архітектурного мистецтва XVII ст.» (рос. мова)¹⁹. Учений ставить собі питання: чому в місті, яке існує вже понад вісім століть і було центром політично-релігійного та культурного життя, залишилося так мало історичних пам'яток, а ті, які збереглися, належать до литовського періоду? «Хоча ще у XII ст. в Луцьку було чотири монастирі і шістнадцять церков, з яких три монастирі та декілька церков були засновані ще стародавніми луцькими князями: Мстиславом Володимировичем Мономаховичем, Васильком Романовичем, Любартом Гедиміновичем та ін. і деякі з цих храмів уціліли до часу повернення Волині під владу Росії» (рос. мова)²⁰. На підставі документальних джерел, дослідник доводить, що винуватцями зникнення луцьких і загалом волинських археографічних та архітектурних церковних пам'яток були представники православного, а пізніше унійного духовенства, які піклувалися передовсім про власне збагачення. Із церкви в с. Зимно зникло рукописне Євангеліє 1497 р., пожертвоване литовським писарем Федором Янушкевичем. Безслідно щез із Загорівського монастиря рукописний збірник віршів XVII ст., невідомо куди подівся цілий монастирський архів Білостоцького чернечого осередку, заснованого у 1636 р. православним перемишлянським єпископом Сильвестром Гулевичем. Утрачена й чудотворна ікона св. Миколи Жидичинського, якій поклонитися їздив у 1227 р. князь Данило Галицький. З луцького собору зчезла частина животворящого Хреста Господнього і частина мощей святого мученика Пантелеймона²¹.

О. Левицький наводить інші – більш конкретні – факти варварської діяльності церковних служителів. Луцький єпископ Феодосій Гулевич у 1550-х роках розігнав монахів луцького василіанського монастиря, а його маєтки – подарунки обителі князя Василька Романовича – роздав своїм дітям. Луцький єпископ Іона Борзобагатий-Красенський грабував храми і Жидичинський монастир, а його внуки пограбували Луцьку кафедральну церкву та Дубищенську обитель біля Луцька. Луцький владика Ієремія Почаповський у 1627 р. віддав згорілу Миколаївську кам'яну церкву в чинш міщанину Романові Леоновичу. Той з руїн стародавнього храму «будинки для корчми будував», викинувши з поховань останки «зацних старожитних покійників» (рос. мова)²². Серед знищених монументальних споруд – церква св. Василя в Овручі, Мстиславів храм (Успенська церква) у Володимир-Волинському, Братська і Дмитрівська церкви у Луцьку, Богоявленська – в Острозі. Наприкінці XIX ст. на дзвіниці однієї сільської церкви на Волині серед сміття було знайдено старовинне рукописне Євангеліє. На його полях написано: «... цю книгу слід подерти, тому що вона уніатська, а тепер слід мати російські» (хоч пам'ятка, як зазначає О. Левицький, була переписана задовго до унії) (рос. мова)²³.

Таке ставлення до старовини вчений пояснює природним наслідком того невизначеного, хаотичного становища, в якому залишалися західноукраїнські землі після приєднання їх до Російської імперії в 1795 р. На той час у Луцьку існувало вісім костелів, три унійних і жодної православної церкви. З ліквідацією унійної луцької кафедри храми перетворювалися на православні. Дмитрівська і

Покровська були парафіяльними, Хрестовоздвиженська – монастирською (василіанською); замкова – Івана Богослова – залишалася розібраною. Соборним храмом була вибрана Хрестовоздвиженська церква, а після пожежі 1803 р., – Покровська. Розповідь про це, як пише сам автор, досить докладна, оскільки це «жива сторінка з первісної історії відновлення православ'я на Волині» (рос. мова)²⁴.

Окреме місце у власних публікаціях О. Левицький відводить культовій споруді Луцька – замковій церкві Івана Богослова²⁵. Дослідник зауважує, що луцький замок і храм у ньому існували ще задовго до часів Любарта Гедиміновича, тобто до середини XIV ст. Вірогідно, що ця святиня була першим християнським храмом у Луцьку. Із заснуванням у XIII ст. окремої Луцької єпархії замкова церква стала кафедральною, що поставило її в ряд головних святинь Волині. Прикраси для цього храму (зокрема великий срібний, з позолотою, хрест) пожертвував ще Володимир Василькович. О. Левицький подав детальну історію церкви за часів різних єпископів, одні з яких святиню грабували, інші – прагнули відбудувати. У 1840 р. залишки церкви Івана Богослова були продані для будівництва луцького військового госпіталю. «Так перестала існувати одна з найдавніших пам'яток Волині, п'ятивіковий свідок її кипучого життя» (рос. мова)²⁶.

Таким чином, ознайомлення з обширною науково-белетристичною спадщиною О. Левицького, вміщеною на сторінках періодичних видань, дає змогу зробити висновок про особливе зацікавлення вченого історією релігії та Церкви на Правобережній Україні. Завдяки дослідженням та публікаціям О. Левицького, що часто ґрунтувалися на власноруч віднайдених та опрацьованих ним матеріалах, до нас дійшли і збереглися унікальні відомості про релігійно-церковне життя регіону XVI–XVIII ст. Оприлюднені ученим факти не лише допомагають усвідомити роль релігійно-церковних процесів у суспільно-політичному житті Правобережної України раньомодерної доби, а й привертають увагу до проблеми збереження та охорони пам'яток церковної старовини на межі XIX–XX ст., яка залишається актуальною й у наш час.

- 1 Сарбей В. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич. – К., 1998; Його ж. Академік Орест Левицький / В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 74–93
- 2 Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Лев Васильович Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. .
- 3 Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – 2-е вид., доп. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008.
- 4 Коробчук І. М. Волинезнавчі публікації Ореста Левицького в часописі «Киевская старина» / І. М. Коробчук // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Іст. науки. – Луцьк, 2007. – № 1. – С. 248–254.
- 5 Сарбей В. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький...
- 6 Левицький О. Южно-русские архиереи XVI–XVII веков / О. Левицький // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 49–100.

- 7 Левицкий О. История одного древнего волынского храма / О. Левицкий // Киевская старина. – 1903. – № 1. – С. 78.
- 8 Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной России в XVI–XVII веках // О. Левицкий // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 25–57; № 5. – С. 193–224; № 6. – С. 401–432.
- 9 Левицкий О. Волынский историко-археологический сборник. Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волынского церковно-археологического общества. Житомир, 1900 [Рецензия] / О. Левицкий // Киевская старина. – 1901. – № 11. – С. 97.
- 10 Левицкий О. «Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову» / О. Левицький // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К.: Друкарня Другої друкарської спілки, 1913. – Кн. XII. – С. 5–21.
- 11 Там само. – С. 13.
- 12 Там само. – С. 21.
- 13 Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство... – С. 237.
- 14 Левицкий О. Владимир-Волынское братство (по поводу его первого годовичного отчета) / О. Левицкий // Киевская старина. – 1889. – № 7. – С. 286.
- 15 Левицкий О. Юбилейные торжества на Волини (впечатление очевидца) / О. Левицкий // Киевская старина. – № 6. – С. 1–4.
- 16 Огнева О. Свято-Володимирське братство та діячі Археографічної комісії / О. Огнева // Народна трибуна. – 1994. – 24 вересня.
- 17 Левицкий О. Луцкая старина / О. Левицкий // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1890. – Кн. 5. – Отд. 1. – С. 54–90.
- 18 Там же. – С. 55.
- 19 Там же. – С. 63.
- 20 Там же. – С. 65–66.
- 21 Там же. – С. 67–68.
- 22 Там же. – С. 68–69.
- 23 Там же. – С. 70–71.
- 24 Там же. – С. 72.
- 25 Левицкий О. История одного древнего волынского храма. – С. 70–90.
- 26 Там же. – С. 83.

SUMMARY

Lyubov Zayets

THE STUDY OF HISTORY OF RELIGION AND CHURCH IN RIGHT-BANK UKRAINE

BY OREST LEVYTSKY (BASED ON THE PUBLICATIONS OF THE SCIENTIST IN PERIODICALS)

The article is concerned with the contents of issues by outstanding Ukrainian historian, archeographer, fiction writer of the last third of the XIXth century – beginning of the XXth century Orest Levytsky, which were contained in the periodicals of the historical, academic and public associations of that time and were related to history of religion and church in Right-bank Ukraine and in Volyn, in particular. The problems that became the subject of academic interest for the scientist were focused on. It is highlighted that the results of active research work of Orest Levytsky on the territory of Right-bank Ukraine upon the cultural heritage of the region and religious monuments, in the first place, underlay the published material. It is underlined that the importance of the facts, published by the scientist, allow a better understanding of the main trends and peculiarities of religious processes of the XVIth–XVIIIth centuries of Right-Bank Ukraine, their place in social and political life of the region.

Keywords: Orest Levytsky, religion, church, Right-bank Ukraine, periodicals, publications.